

Aleksandra Sienkiewicz-Syldatk

Aleksandryjska gmina żydowska w okresie ptolemejskim

Aleksandria, miasto założone przez Aleksandra III Macedońskiego podczas jego legendarnego pochodu na Wschód, chociaż była jedną z wielu *poleis* o tej samej nazwie, to w rzeczywistości dzięki swej niezwykle dynamicznej historii wywyższyła się ponad inne starożytne miasta. Stworzona na wzór starożytnych miast-państw Grecji, pomimo pewnych podobieństw odbiegała znacznie od swego pierwowzoru. Poza istniejącą w mieście *bule* (radą) oraz urzędem gimnazjarchy faktyczną i absolutną władzę w Aleksandrii sprawowała dynastia panująca w Egipcie (Ptolemeusze, a później cesarze rzymscy)¹. Miasto leżało na przecinających się szlakach handlowych całego świata starożytnego, począwszy od szlaku biegnącego od zachodniego brzegu Morza Śródziemnego aż po dalekie krainy, takie jak egzotyczne Indie. Było w związku z tym skazane na zapisanie się na kartach historii. Poza sukcesami gospodarczymi Aleksandria swą sławę zawdzięczała nie tylko polityce władców zarządzających Egiptem, ale także wyjątkowości zamieszkujących ją osób. Celem niniejszej pracy jest w głównej mierze ukazanie pozycji zajmowanej przez ludność żydowską wśród wielokulturowego społeczeństwa aleksandryjskiego i jej roli w polityce hellenistycznych władców Egiptu.

Miasto, położone w miejscu znacznie oddalonym od delty Nilu, rozwinęło się w bardzo szybkim tempie pod względem gęstości zurbanizowania². Wraz z rozbudową miasta przybywało tam coraz więcej ludzi. Z dzieła Diodora³ dowiadujemy się, że około 59 r. p.n.e. w Aleksandrii mieszkało około 300 tys. ludzi wolnych⁴. Informacja zawarta w tym źródle nie jest jednak pewna, gdyż nie wiadomo, czy autor w swych wyliczeniach wziął pod uwagę jedynie mężczyzn, czy może przedstawił ogólną liczbę wszystkich zamieszkujących miasto wolnych ludzi. Należy pamiętać, że najważniejszą grupę zamieszkującą polis stanowili jej obywatele, tak jak to było w przypadku greckiego wzorca. Inne źródła określają liczbę ludności Aleksandrii na około 7 mln⁵. Obecnie uczeni obalają obie

¹ P. Lévêque, *Świat grecki*, tłum. J. Olkiewicz, Warszawa 1973, s. 408.

² Jak podaje Strabon, Aleksandria miała osiągać 30 stadiów długości (około 5,3 km) i 7–8 stadiów szerokości (1,225–1,4 km). Sama polis była ograniczona od północnej strony Morzem Śródziemnym, od południa zaś jeziorem Mareotis, zob. A. Łukaszewicz, *Egipt Greków i Rzymian*, Warszawa 2006, s. 364.

³ Diodor Sycylijski – grecki historyk żyjący w czasach Gajusza Juliusza Cezara i Oktawiana Augusta. W latach 60–56 p.n.e. mieszkał w Aleksandrii.

⁴ A. Łukaszewicz, *Egipt...*, s. 364. Autor powołuje się na dzieło Strabona pt. *Geografia (Geographica)*.

⁵ S.M. Burstein, *Kleopatra i jej rządy*, tłum. B. Godzińska, Warszawa 2008, s. 101.

informacje i wskazują na liczbę około pół miliona do miliona mieszkańców, w różnych okresach dziejów miasta⁶.

Okazuje się, że trudności w określeniu liczebności mieszkańców Aleksandrii wynikają nie tyle z braku dzieł pisanych z danego okresu czy ich fragmentaryczności, lecz głównie ze znajomości panujących w mieście realiów. Zagadnienie staje się wieloaspektowe i wyjątkowo trudne do rozwikłania. Problemy się nawarstwiają, gdy weźmie się pod uwagę, że Aleksandria była jednym z największych ośrodków handlowych okresu panowania dynastii Lagidów w Egipcie. W praktyce oznaczało to, iż w mieście, obok jego obywateli, zawsze przebywał tłum kupców i handlarzy, którzy trafiali tam na pewien czas. Sama Aleksandria jako ośrodek wyjątkowo gęsto zabudowany mogła się stać miejscem azylu dla wielu zbiegów z kraju, jak i z zagranicy, którym było łatwiej się ukryć w tak ruchliwym miejscu.

Nie podaje się w wątpliwość jedynie stwierdzenia, iż Aleksandria była jednym z najludniejszych miast ówczesnego świata. Kolejną niewiadomą pozostaje natomiast narodowość osób ją zamieszkujących. Okazuje się, że był to wielonarodowościowy i wielokulturowy ośrodek miejski. Miasto podzielono na dzielnice oznaczone literami greckiego alfabetu⁷. Podziału dokonano m.in. z uwzględnieniem majątności mieszkańców, ich statusu, czy też uprawianego przez nich zawodu, ale obowiązywał również podział, którego granice wyznaczała narodowość. Najważniejsza z dzielnic otrzymała literę beta i należała do zabudowy pałacowej (Basileja)⁸. Na południe od pałaców królewskich znajdowała się dzielnica oznaczona literą delta, której mieszkańcami byli Żydzi, tworzący najbardziej zwartą grupę spośród ludności Aleksandrii⁹ (rys. 1).

Podstawową grupą ludności zamieszkującej Aleksandrię byli Grecy. Przywędrowali oni do Egiptu jeszcze na długo przed założeniem Aleksandrii i stworzyli w delcie Nilu grecką kolonię Naukratis, jedyną w tym państwie¹⁰. Stolica była zamieszkiwana także przez inne grupy etniczne i narodowościowe, takie jak Syryjczycy, Egipcjanie, Italikowie oraz Żydzi¹¹. Niniejszej pracy nie poświęcono jednak uprzywilejowanej grupie tworzonej przez Hellenów, lecz drugiej co do wielkości – enklawie społeczności aleksandryjskich Żydów i ich statusie.

Zanim przejdę do opisu sytuacji Żydów w Aleksandrii pod panowaniem dynastii Lagidów (około 304–30 r. p.n.e.), wyjaśnię, kiedy dokładnie Izraelici zamieszkali na egipskim terytorium i jaki mieli status przed epoką macedońskiej dynastii. Przywędrowali oni do Egiptu rządzonego jeszcze przez faraonów, co prawdopodobnie było skutkiem rozszerzania się żydowskiej diaspory na inne kraje po zajęciu Jerozolimy przez Nabuchodonozora

⁶ A. Łukaszewicz, *Egipt...*, s. 365.

⁷ Miasto podzielono na pięć dzielnic, każda oznaczona literami alfabetu greckiego: alfa, beta, gamma, delta, epsilon. Ponieważ według legendy podziału tego dokonał sam Aleksander, także tutaj zadziałała hellenistyczna propaganda dopatrująca się w nazwach dzielnic zdania: „Aleksander, król z rodu dzeusa zbudował” (gr. Aleksandros, Basileos, Genos, Dios, Ektisen). Każda dzielnica dzieliła się na kwartały (plintheja).

⁸ A. Łukaszewicz, *Egipt...*, s. 365.

⁹ G. Ricciotti, *Dzieje Izraela*, tłum. Z. Rzeszutek, Warszawa 1956, s. 599.

¹⁰ M. El-Abbadi, *Life and Fate of the Ancient Library of Alexandria*, Paris 1992, s. 34.

¹¹ P. Lévêque, *Świat grecki...*, s. 406.

Rys. 1. Plan miasta Aleksandrii

Źródło: A. Łukaszewicz, *Egipt Greków i Rzymian*, Warszawa 2006, s. 575.

w 586 r. p.n.e.¹² Kolejnym „ciosem” wymierzonym w Żydów było podbicie Palestyny przez Aleksandra Wielkiego, w wyniku czego zwiększał się stan diaspory¹³. Rozproszenie objęło najprawdopodobniej około 8 mln ludności żydowskiej¹⁴. Uchodźstwo na tak dużą skalę zaowocowało powstaniem wielu ośrodków skupiających Izraelitów. W epoce hellenistycznej największe skupiska Żydów były w Babilonii, Syrii, Anatolii i Egipcie¹⁵.

Uznaje się, że jednym z pierwszych znanych z imienia Izraelitów osiadłych w Egipcie był Abraham¹⁶. Nie jest wykluczone, że również przed jego przybyciem Żydzi bywali gośćmi i mieszkańcami Egiptu. Prawdopodobnie pierwsi przybysze byli koczownikami, których obecność nie weszła na karty historii tego kraju. Ważniejsze okazać się miało dotarcie tu Józefa (według biblijnej chronologii pojawił się około 1660 r. p.n.e. i objął wysokie stanowisko urzędnika na dworze królów), co nastąpiło prawdopodobnie za

¹² Nabuchodonozor II – król Babilonii z dynastii chaldejskiej, panował w latach 604–562 p.n.e. Z powodu buntu Sedecjasza (władcy Judy), Nabuchodonozor zburzył Jerozolimę i uprowadził część Żydów do tzw. niewoli babilońskiej. Owa deportacja (niewola) trwała od 586 r. do 538 r. p.n.e.

¹³ J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem: od Ramzesa II do Hadriana*, tłum. J. Olkiewicz, Kraków 2000, s. 67.

¹⁴ P. Lévêque, *Świat grecki...*, s. 394.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ P. Montet, *Egipt i Biblia*, tłum. E. Zwolski, Warszawa 1968, s. 10.

czasów hyksoskich i rządów pierwszych faraonów XVIII dynastii¹⁷. Po tym wydarzeniu przez dłuższy czas nie zauważa się wyraźniej zaznaczonych epizodów związanych ze stosunkami na linii Izraelici–Egipt. Tak jest aż do czasu biblijnego *exodusu* ludności żydowskiej z Egiptu. Do dzisiaj naukowcy się spierają, kiedy dokładnie nastąpił ten przełom¹⁸. Najbardziej prawdopodobne wydają się dwie hipotezy. Pierwsza z nich datuje *exodus* na połowę XV w. p.n.e., za panowania Tutmozisa III, druga wyznacza XIII w. p.n.e., przyjmując za swoją podstawę archeologiczne odkrycia¹⁹.

Wydarzenie przełomowe, jakim był *exodus* Żydów z Egiptu, nie oznaczało jednak końca stosunków między tymi dwoma narodowościami. Z czasem Izraelici zaczęli powracać do tego pustynnego państwa i już od VII w. p.n.e. ponownie zakładano małe gminy żydowskie w obrębie miast²⁰. Przyczyn tego niespodziewanego powrotu należy upatrywać prawdopodobnie w szukaniu lepszych dochodów. Tak oto, za panowania XXVI dynastii, żydowscy przybysze po raz kolejny zaznaczyli swoją obecność w historii Egiptu²¹. Władcy tym razem za wszelką cenę szukali nowych wojowników do armii, aby obronić swój kraj przed zagrożeniami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Według starożytnych źródeł pisanych żydowscy najemnicy mieli służyć w armii Psametycha II²² podczas walk w Nubii, a także w armii perskiej po podboju Egiptu w 525 r. p.n.e.²³ Między innymi dzięki opowiedzeniu się po stronie perskiego najeźdźcy mieli oni w Egipcie uprzywilejowaną pozycję pod perskim panowaniem²⁴. Przykładem wyjątkowego traktowania diaspory żydowskiej w Egipcie przed pojawieniem się Aleksandra Wielkiego może być wyspa Elefantyna, znajdująca się na Nilu, poniżej pierwszej katarakty. Owo miejsce okazuje się być bardzo cennym odkryciem, pozwalającym na szersze spojrzenie na problematykę „judaizmu egipskiego”. Na wyspie mieszkała społeczność żydowska, której założenie datuje się na czasy Psametycha I lub Psametycha II, kiedy prawdopodobnie w tym miejscu utworzono obóz wojskowy składający się w większej mierze z ludności wyznania judaistycznego²⁵. Wyspa okazała się być ostoją tej ludności, która choć w przewadze wyznawała religię Jahwe, to zgodnie żyła z nie-Żydami. Potwierdzenie dla istnienia tej osady można znaleźć m.in. w starożytnych papirusach z Elefantyny powstałych w tym okresie, w całości napisanych w języku aramejskim²⁶. Dość nietypowa wydaje się świątynia założona przez elefantyńską społeczność. Nazywano ją „Domem Jahwe”, co wskazuje na miejsce kultu religii judaistycznej. Po bliższym zbadaniu tego zagadnienia okazało się jednak, że w miejscu oddawania czci żydowskiemu bogu odbywały się również kultury innych,

¹⁷ *Ibidem*, s. 17.

¹⁸ Zob. *Historia i kultura krajów biblijnych: Egipt, Włochy, Liban, Iran*, t. 2, Podkowa Leśna 2007, s. 165–170.

¹⁹ J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem...*, s. 27.

²⁰ P. Lévêque, *Świat grecki...*, s. 394.

²¹ XXVI dynastia – władcy starożytnego Egiptu rezydujący w Sais w latach 664–525 p.n.e.

²² Psametyk II (Psametych II) – władca starożytnego Egiptu z XXVI dynastii saickiej, panował w latach 595–589 p.n.e.

²³ S.M. Burstein, *Kleopatra...*, s. 102.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ V.A. Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, Philadelphia 1959, s. 334.

²⁶ P. Borgen, *Early Christianity and Hellenistic Judaism*, Edinburgh 1996, s. 71.

egipskich bogów. Jednym z tubylczych głównych bóstw dopuszczonych do świątyni był bóg Górnego Egiptu – Chnum²⁷. Prawdopodobnie doszło do tak nietypowego połączenia z uwagi na to, że egipskie bóstwo było przedstawiane pod postacią człowieka z głową barana, a zwierzę to występuje również w kultach judaistycznych. „Dom Jahwe” stał się więc świątynią politeistyczną. Niestety ostatnie dokumenty dotyczące tego miejsca i zamieszkującej Elefantynę społeczności pochodzą z 399 r. p.n.e., w późniejszym okresie prawdopodobnie świątynia nie była już użytkowana w ten sam sposób i przebudowano ją na miejsce kultu boga Chnuma²⁸.

Ze względu na pozycję zajmowaną przez Żydów w Egipcie coraz częściej rdzenna ludność odnosiła się do nich wrogo. Dowodem na to może być wiele powstających w tym czasie antysemickich tekstów, np. odnaleziony egipski opis żydowskiego *exodusu*, zachowany m.in. w dziele Józefa Flawiusza pt. *Przeciw Apionowi. Autobiografia*: „Ponieważ on [Lysimachos] powiedział, że za panowania Bokchorisa²⁹, króla Egiptu, ludność żydowska, która była chora na trąd i miała świerzby oraz inne choroby, chroniła się w świątyniach i prosiła o jedzenie. Było tam jednak bardzo dużo chorych ludzi, którzy wymagali opieki, a w Egipcie panował głód. Bokchoris, król Egipcjan, posłał człowieka z pytaniem do Amona³⁰ o przepowiednię na temat głodu, a bóg odpowiedział, żeby oczyścić świątynię z grzesznych i bezbożnych ludzi, wypędzając ich ze świątyń na pustynię i utopił tych ze świerzbem i trądem, gdyż słońce jest zagniewane ich życiem; a potem ma poświęcić świątynię i tym sposobem sprawić, aby ziemia rodziła owoce. Bokchoris po otrzymaniu przepowiedni wezwał kapłanów i składających ofiary i kazał im wybrać nieczystych ludzi i przekazać ich żołnierzom, którzy mieli zaprowadzić ich na pustynię i owiązać trędowatych arkuszami ołowiu, żeby można ich było utopić w morzu. Po tym, jak trędowaci i dotknięci trądem zostali utopieni, reszta, która zbiła się w zwarty tłum w opustoszałych miejscach, została pozostawiona na śmierć. Oni jednak połączyli się i zaczęli myśleć o sobie, a kiedy zapadła noc, uratowali się, zapalając ogień i pochodnie. [...] Następnego dnia pewien Mojżesz poradził im, żeby przyjęli nowy kierunek i poszli prostą ścieżką, aż dojdą do miejsca, które będzie niezamieszkane. Doradził im także, żeby nie okazywali życzliwości żadnemu człowiekowi i nie dawali dobrych rad, lecz zawsze złe, i niszczyli świątynię oraz ołtarze bogów, które mogą napotkać. [...] Kiedy reszta ludzi zgodziła się i uczynili, jak było postanowione, rozpoczęli wędrówkę przez pustynię, sporo przecierpiawszy, doszli do niezamieszkałej ziemi; obrażając ludzi, grabiąc i paląc świątynię, weszli do kraju zwanego teraz Judea i założywszy miasto, tutaj się osiedlili. Miasto to nazwali Hierosyła (miasto rabusi świątynnych) od natury tego narodu. Jednakże później, kiedy urosli w siłę, zmienili nazwę na inną, która nie była obraźliwa, i nazwali miasto Hierosolyma, a siebie Hieroslimianami”³¹.

²⁷ *Ibidem*, s. 72.

²⁸ *Ibidem*, s. 73.

²⁹ Bokchoris (gr.) lub Bakenrenef (egip.) – faraon, władca starożytnego Egiptu w latach 719–714 p.n.e., ostatni przedstawiciel XXIV dynastii.

³⁰ Amon – bóg egipski, uosobienie powietrza i wiatru. Wraz ze swoją małżonką Mut oraz synem Chonsu stanowili w Karnaku tebańską trójcę.

³¹ Fragment dzieła pt. *Przeciw Apionowi* (Πρὸς Ἀπίωνα) Józefa Flawiusza, cyt. za: S.M. Burstein, *Kleopa-*

Przytoczone powyżej propagandowe dzieło było wyraźnie skierowane przeciwko Żydom, których oczerniono i nazwano „rabusiami świątynnymi”. Przyczyn takiego nastawienia Egipcjan do przybyszów należy szukać w warunkach, jakie panowały w Egipcie. Przez wiele wieków był to kraj zamknięty i chroniący swoje tradycje. Przybycie obcych, na dodatek wyznających innego boga, zawsze budziło niechęć tubylców. Tym razem Żydzi zaczęli zajmować ważną pozycję w państwie i otrzymywali coraz to nowe przywileje, które stawały ich często ponad Egipcjanami w drabinie społecznej. Do głosu dochodzi aspekt kulturowo-religijny, a mianowicie przybysze wyznawali religię monoteistyczną³², co więcej, dopuszczali się karygodnej w oczach Egipcjan praktyki, czyli składania baranka w ofierze. Do otwartej wojny wyznaniowej doszło m.in. w V w. p.n.e., kiedy egipscy kapłani boga Chnuma nawoływali do nienawiści do Żydów i ataków na ich świątynie³³. Odwołać się w tym przypadku można ponownie do wspomnianej wcześniej świątyni w Elefantynie, w której obok kultu Jahwe występował kult tego egipskiego boga. Tu właśnie doszło do zaburzeń, które doprowadziły do częściowego zniszczenia tego miejsca³⁴. Nie do końca jest znana przyczyna takiego postępowania Egipcjan³⁵. Nienawiść prawdopodobnie wynikała z faktu, że Chnum był wyobrażany także pod postacią barana, zwierzę to było więc przez Egipcjan uważane za święte, a ofiara paschalna stanowiła dla nich świętokradztwo i obrazę³⁶. Z wymienionych powyżej powodów spór między Egipcjanami a Żydami można więc nazwać ideologicznym. Podobne zamieszki miały miejsce również za czasów ptolemejskich, jednak niechęć rdzennej ludności egipskiej do Greków miała inne przyczyny. W tym przypadku Egipcjanie przeciwstawiali się najeźdźcy (uprzywilejowanym Hellenom), był to więc spór polityczny.

Kolejnym przełomowym wydarzeniem wpływającym na życie Żydów w Egipcie było przybycie do tego państwa Aleksandra Wielkiego. Odtąd żydowska diaspora zamieszkująca Egipt miała bezpośrednią styczność z kulturą hellenistyczną i była narażona na jej długofalowy wpływ. O tym doniosłym dla Żydów momencie, pokojowym przyjęciu Aleksandra oraz wrażeniu, jakie wywarli najeźdźcy, dowiadujemy się z dzieła Józefa Flawiusza³⁷ pt. *Dawne dzieje Izraela*³⁸. Podczas swojego pobytu w Egipcie, od końca października 332 r. do kwietnia 331 r. p.n.e., Aleksander dokonał w państwie sporo zmian³⁹. Jemu właśnie zawdzięcza swoje powstanie Aleksandria. Nowy faraon, gdyż taki tytuł otrzymał Aleksander po zdobyciu Egiptu⁴⁰, nie rządził w tym pustynnym państwie

tra..., s. 106–107.

³² Egipcjanie spotkali się już wcześniej z jedynobóstwem. Nowe zasady religii chciał wprowadzić Amenhotep IV Echnaton z XVIII dynastii (około 1375–1358 r. p.n.e.), reforma nie spotkała się jednak z aprobatą społeczeństwa.

³³ S.M. Burstein, *Kleopatra...*, s. 108.

³⁴ P. Borgen, *Early Christianity...*, s. 72.

³⁵ S.E. Rosenberg, *The Jewish Temple at Elephantine*, „Near Eastern Archaeology” 2004, vol. 67, no. 1, s. 8.

³⁶ J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem...*, s. 43.

³⁷ Józef Flawiusz (ur. 37 r., zm. ok. 94 r.) – żydowski historyk pochodzący z rodu kapłańskiego, autor takich dzieł jak: *Dawne dzieje Izraela*, *Wojna żydowska*, *Przeciw Apionowi czy O przyczynie uszczeświata*.

³⁸ J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem...*, s. 71.

³⁹ P. Green, *Aleksander Wielki. Biografia*, tłum. A. Konarek, Warszawa 2010, s. 237.

⁴⁰ A. Krawczuk, *Kleopatra*, Wrocław 1975, s. 17.

zbyt długo, zmarł bowiem w 323 r. p.n.e. w Babilonie, mając zaledwie 32 lata⁴¹. Wraz ze śmiercią Aleksandra III Macedońskiego w zdobytych przez niego królestwach zapanował chaos wynikający z wojen diadochów (gr. *diadochoi* – następcy), wodzów pragnących przejąć władzę po zmarłym. Jednym z tych „następców” był Ptolemeusz, który dzięki swojej niebywalej przebiegłości i zdolnościom taktycznym przejął Egipt⁴². Nowy władca okazał się przy tym na tyle pewien swej wygranej, że nakazał wykradzenie ciała Aleksandra Wielkiego z pogrzebowego korowodu niosącego je do Macedonii, aby móc złożyć je w wyznaczonym przez siebie miejscu w Aleksandrii, nowej stolicy państwa⁴³. Odtąd Aleksandria stała się również miejscem kultu zmarłego, a sam Ptolemeusz I Soter (władca Egiptu w latach 323–282 p.n.e.) umocnił swą pozycję na arenie międzynarodowej i tym samym przypieczętował rządy dynastii ptolemejskiej w zdobytym przez siebie kraju⁴⁴.

Poczynając od wejścia macedońskiego zdobywcy na egipskie ziemie, powracamy do tematu pracy, jakim jest diaspora żydowska pod panowaniem Ptolemeuszów. Również wtedy nastąpiły wydarzenia wyraźnie się odbijające na ludności wyznania judaistycznego. Kolejnym z nich, ważnym dla diaspory żydowskiej, nie tylko tej zamieszkującej Egipt, było powstanie Machabeuszów⁴⁵. Nowa dynastia, począwszy od panowania pierwszego z jej przedstawicieli, toczyła zacieklą wojnę z konkurującą dynastią Seleucydów⁴⁶. Między innymi z tego powodu Ptolemeusze w czasie powstania opowiedzieli się po stronie uciskanej ludności żydowskiej, co zaowocowało ucieczką Izraelitów do Egiptu oraz związaniem się silnej więzi między diasporą egipską a Judeą⁴⁷. Tak burzliwy okres przypadł na lata panowania Ptolemeusza VI Filometora⁴⁸, który zaczął się w tej sytuacji kreować na wielkiego obrońcę ludności żydowskiej⁴⁹. Sam konflikt zakończył się spustoszeniem Egiptu przez najazdy Seleucydów oraz interwencją silniejszego już Rzymu⁵⁰. Jak skomentował Józef Flawiusz, panujący wtedy władca „powierzył swoje królestwo Żydom”⁵¹.

Obrona przez monarchę taktyka prawdopodobnie wynikała ze słabnącego poparcia dla króla wśród społeczeństwa, a ową lukę mogła uzupełnić liczna diaspora żydowska. Izraelici w Egipcie epoki hellenistycznej tworzyli jedną z największych gmin żydowskich w ówczesnym świecie basenu Morza Śródziemnego. Ich liczebność w państwie szacuje się

⁴¹ P. Green, *Aleksander...*, s. 405.

⁴² *Historia i kultura krajów biblijnych...*, s. 49.

⁴³ W. Tarn, *Cywilizacja hellenistyczna*, tłum. C. Kunderewicz, Warszawa 1957, s. 82.

⁴⁴ A. Łukasiewicz, *Egipt...*, s. 45

⁴⁵ Bunt Machabeuszów – żydowskie powstanie narodowowyzwoleńcze w latach 167–160 p.n.e., skierowane przeciwko hellenistycznej dynastii Seleucydów, zob. W. Tyloch, *Judaizm*, Warszawa 1987, s. 120–127.

⁴⁶ Seleukos I Nikator (ur. 358, zm. 281 r. p.n.e.) – jeden z diadochów, po śmierci Aleksandra został władcą wschodniej części jego imperium, m.in. Syrii, Mezopotamii, Persji i Baktrii, założyciel dynastii Seleucydów panującej na Bliskim Wschodzie do 63 r. p.n.e., kiedy Pompeusz Wielki przyłączył resztki imperium do Rzymu.

⁴⁷ J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem...*, s. 156.

⁴⁸ Panował w latach 180–145 p.n.e.

⁴⁹ J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem...*, s. 157.

⁵⁰ B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia starożytnych Greków. Okres hellenistyczny*, t. 3, s. 322–329.

⁵¹ Cyt. za: J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem...*, s. 157.

na ponad milion osób, z których ponad 100 tys. żyło w Aleksandrii⁵². W polis, będącej stolicą państwa, podzielonej na pięć dzielnic, dwie były zamieszkiwane przez ludność wyznania judaistycznego. Duża liczebność gminy żydowskiej w Aleksandrii i zajmowana przez nią powierzchnia sprzyjały powstawaniu konfliktów z innymi mieszkańcami stolicy. Konflikty podsycił władca, który wspierał Żydów i nadawał im coraz więcej przywilejów. Nie należy pominąć również faktu, że od samego początku panowania hellenistycznych dynastii na Bliskim Wschodzie zarówno Ptolemeuszom, jak i Seleucydom zależało na zajęciu Judei wraz z Jerozolimą, co było jednym z punktów spornych pomiędzy tymi dwiema potęgami ówczesnego świata⁵³.

Warunki stworzone na potrzeby tej społeczności sprawiły, że żydowska gmina w stolicy była bogata, a przy tym stanowiła środowisko kulturowe, które zapisało się w historii żydowskiej literatury i religii⁵⁴. Szczególnie zostało zapamiętane wielkie arcydzieło literatury religijnej, jakim niewątpliwie jest *Septuaginta*. Powstanie jednego z najważniejszych przekładów Biblii (Starego Testamentu) z języka hebrajskiego i aramejskiego na grekę zawdzięcza się Żydom aleksandryjskim⁵⁵. Dzieło to powstało w Aleksandrii między 280 a 130 r. p.n.e. i było świadectwem wpływu kultury greckiej na cały ówczesny świat⁵⁶.

Proces powstawania tego dzieła jest znany również z legendy. Wynika z niej, że zleceniodawcą stworzenia *Septuaginty* był Ptolemeusz II Filadelfos⁵⁷, który chciał posiadać ją w zbiorach Biblioteki Aleksandryjskiej⁵⁸. Za przekład miało odpowiadać 70 lub 72 tłumaczy żydowskich, stąd nazwa przekładu (70 to po łacinie *septuaginta*)⁵⁹. Choć taka ewentualność wydaje się możliwa, to bardziej realne są dwie inne hipotezy. Pierwsza z nich zakłada, że tłumaczenie Starego Testamentu miało za zadanie rozszerzać religię judaistyczną na nie-Żydów, druga zaś obstaje przy tym, że *Septuaginta* była potrzebna, aby Żydzi zamieszkujący Egipt mogli zrozumieć tekst, gdyż sami ulegli tak głębokiej hellenizacji, że czytanie w oryginale sprawiało im ogromną trudność⁶⁰. Istnieje także teoria zakładająca, że Izraelici mieszkający w Aleksandrii potrzebowali języka greckiego, aby móc odpierać wszelkiego rodzaju ataki na swoją gminę, czego przykładem może być przeciwstawianie się antyżydowskiemu nastawieniu Manethona, zhellenizowanego kapłana egipskiego⁶¹. Interesujące jest, że istnieją pewne zachowane źródła dające świadectwo procesowi, jakim było nadawanie żydowskim dzieciom mieszkającym w Aleksandrii greckich imion, które często kryły w sobie cząstkę nazwy pogańskich bóstw, jak w przy-

⁵² A. Łukasiewicz, *Egipt...*, s. 379.

⁵³ W. Tyloch, *Judaizm...*, s. 119.

⁵⁴ B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia...*, t. 3, s. 343.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ A. Świderkówna, *Bogowie zeszli z Olimpu*, Warszawa 2008, s. 253–256.

⁵⁷ Ptolemeusz II Filadelfos – władca panujący w latach 283–246 p.n.e. Kontynuator polityki Ptolemeusza I, jeden z najwspanialszych przedstawicieli dynastii.

⁵⁸ J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem...*, s. 130.

⁵⁹ A. Świderkówna, *Rozmów o Biblii ciąg dalszy*, Warszawa 1998, s. 97.

⁶⁰ B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia...*, t. 3, s. 318.

⁶¹ L.H. Feldman, *Jew and Gentile in the Ancient World. Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian*, Princeton 1993, s. 87.

padku imienia Apollonios (od boga Apollona), Demetrios (od Demeter), czy Dionizjos (od Dionizosa)⁶².

Septuaginta nie jest jednak jedynym dziełem greckojęzycznym stworzonym przez gminę żydowską w Egipcie. Zhellenizowani Izraelici, żyjący tutaj od pokoleń, częściowo stworzyli własną tradycję naukową i literacką. Choć nie dotyczy to wyłącznie Aleksandrii, to w większości dzieła te powstawały właśnie w stolicy imperium Ptolemeuszów. Wszystkim twórcom tego nowego nurtu przyświecał jeden cel: chęć pokazania wyjątkowej roli swojego narodu w dziejach świata. W takim działaniu można upatrywać próbę rozpowszechniania religii Izraelitów. Co więcej, prawdopodobnie autorzy tych tekstów mieli również na uwadze utrzymanie swej etnicznej tożsamości wśród tak silnego oddziaływania kultury greckiej⁶³. Do dzieł tych należy zaliczyć przede wszystkim *List do Filokratesa*, w którym przedstawiono legendę o powstaniu *Septuaginty*, a także dzieła Józefa Flawiusza⁶⁴ oraz Filona z Aleksandrii⁶⁵, grecko-żydowskiego filozofa, dzięki któremu znamy przebieg pogromu Żydów aleksandryjskich z 39/40 r. n.e. Nie mniejszą zasługę w tej dziedzinie przypisuje się Euzebiuszowi z Cezarei⁶⁶ czy Aristobulusowi⁶⁷. Do okresu ptolemejskiego należy jednak zaliczyć głównie *Septuagintę* i *List do Filokratesa*. Istnienie owych dzieł do dzisiaj zawdzięcza się głównie pisarzom chrześcijańskim, gdyż w większości pisma te, wraz z grecką Biblią⁶⁸, zostały potępione przez późniejszy judaizm (po zburzeniu Jerozolimy w 70 r. n.e.)⁶⁹ (fot. 1).

Można zauważyć pewien problem wynikający z wpływu nowej kultury, z którym przyszło się zmagać również ludności żydowskiej. Choć społeczność żydowska przez wiele lat skutecznie się izolowała od zastanej przez nią ludności, to w Egipcie stan ten uległ pewnej modyfikacji. Bezpośrednia styczność z Hellenami, a także zamieszkanie w należącej do nich polis doprowadziły do częściowej hellenizacji Żydów aleksandryjskich. W głównej mierze dotyczy to elity żydowskiej, która, wciąż wyznając tę samą wiarę w Jahwe, czerpała korzyści z przyjmowania nowych wzorców kulturowych. Upodobniwszy się do elity greckiej, ludność żydowska mogła podążać grecką drogą kariery urzędniczej, głównie w aparacie fiskalnym, co wiązało się z większymi zarobkami i wyższym statusem społecznym w całym królestwie⁷⁰. Ptolemeusze brali również przykład ze swoich poprzedników, tj. Persów, nakłaniając Żydów do osiedlania się w miejscach granicznych, gdzie mogli służyć w ptolemejskiej armii⁷¹. Dzieci tych wojowników były stałym źródłem nowego zacią-

⁶² A. Świderkówna, *Rozmów o Biblii...*, s. 95.

⁶³ *Ibidem*, s. 101–102.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 103.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 315–316.

⁶⁶ Euzebiusz z Cezarei – pisarz, teolog i historyk chrześcijański przełomu III i IV w. n.e., biskup Cezarei w Palestynie od 313 r. n.e., autor pierwszej obszernej historii Kościoła.

⁶⁷ A. Świderkówna, *Rozmów o Biblii...*, s. 104–105.

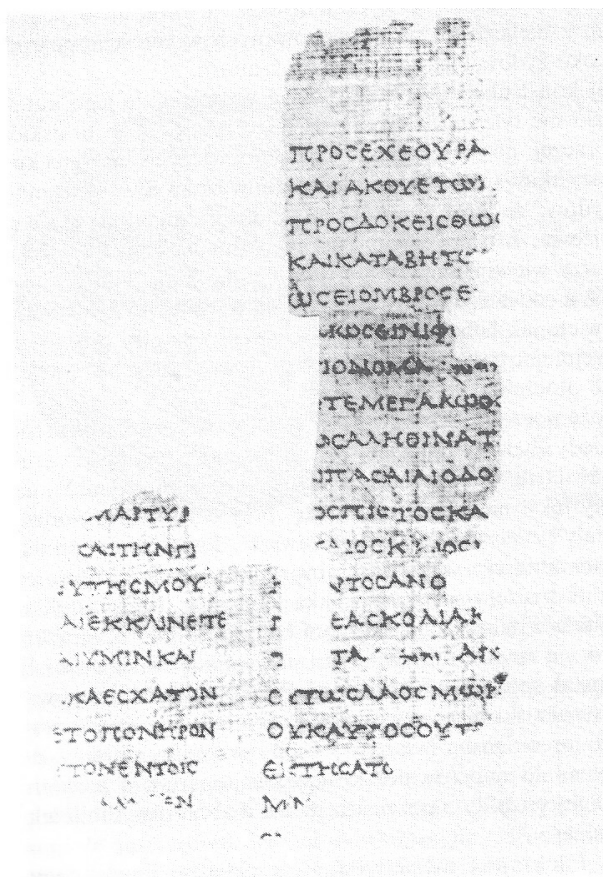
⁶⁸ Zastąpiona już w II w. n.e. dosłownym tłumaczeniem Akwili, zob. A. Świderkówna, *Rozmów o Biblii...*, s. 317–318; G. Ricciotti, *Dzieje Izraela...*, s. 602.

⁶⁹ G. Ricciotti, *Dzieje Izraela...*, s. 601.

⁷⁰ V.A. Tcherikover, *Hellenistic Civilization...*, s. 297.

⁷¹ L.H. Feldman, *Jew and Gentile...*, s. 87.

gu. Hellenizacja diaspory żydowskiej w Egipcie nie była jednak ewenementem. Temu samemu procesowi poddali się m.in. Żydzi mieszkający w Palestynie. Ostatecznie przyznać należy, że diaspora zamieszkująca Aleksandrię wyraźnie się zaznaczyła na kartach historii, sama zaś stolica Egiptu stała się najważniejszym po Jerozolimie ośrodkiem skupiającym Żydów, przede wszystkim ze względu na wkład, jaki wniosła w kulturę żydowską⁷².

Fot. 1. Fragmenty znalezione w Egipcie papirusu z tekstem *Septuaginty* z I w. n.e.

Źródło: A. Świderkówna, *Rozmów o Biblii ciąg dalszy*, Warszawa 1998.

Prawdopodobnie w czasach ptolemejskich nie istniało konkretne greckie określenie przeznaczone dla żydowskiego społeczeństwa. Jest jednak znana nazwa użyta w *Liście Arysteasa do Filokratesa – politeuma* – nawiązująca do społeczności żydowskiej w Aleksandrii, ale bardziej odpowiednie okazuje się słowo *katoikia*, określające kolonie ludzi obcego pochodzenia, innego urodzenia, w szczególności wojskowe⁷³. Żydzi tworzyli

⁷² B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia...*, t. 3, s. 319.

⁷³ V.A. Tcherikover, *Hellenistic Civilization...*, s. 297–298.

autonomiczne społeczności, dzięki czemu zdołali zachować swoją narodową odrębność i świadomość przez wiele wieków. Między gminą żydowską a królem musiała być jednak zawarta pewnego rodzaju umowa, wskazująca, co jest dopuszczone dla poddanych żydowskiego pochodzenia, a co zakazane⁷⁴. Przyjęte w umowie ograniczenia i przywileje były zgodne z wyznawanym przez judaistów prawem. Żydów w Egipcie dotyczyły więc zakazy i nie byli wyłączeni spod władzy monarchy kraju, w którym się znajdowali, byli również zobligowani do płacenia podatków na jego rzecz. Posiadali jednak autonomię, nie polityczną, a jedynie społeczną i religijną⁷⁵. Mieli prawo budowania synagog, prawo do utrzymania niezależnych sądów (sądzenie według prawa religijnego), do wychowywania młodego pokolenia w duchu Tory i tworzenia instytucji komunalnych⁷⁶. Społeczeństwo żydowskie w Aleksandrii było więc zorganizowane w różnego rodzaju „urzędy”. Tak oto głową gminy żydowskiej był tam etnarcha, który sprawował nadzór nad sądami i „rejestr” społeczności⁷⁷. Obok niego rządziła geruzja, mająca w swych szeregach najbardziej zasłużonych 71 członków, którzy byli najbliższymi problemami gminy⁷⁸. Są znane również inne urzędy tworzące strukturę społeczeństwa żydowskiego, takie jak przewodniczący geruzji (*gerousiárches*), głowa synagogi (*archisynagogos*), nadzorca (*phrontistés*), sekretarz (*grammateus*), a także wiele innych, o których wiadomo dzisiaj bardzo mało⁷⁹.

Opisany stan trwał do upadku dynastii Ptolemeuszów. Wraz z klęską zadaną Kleopatrze VII Filopator⁸⁰ i Markowi Antoniuszowi⁸¹ w 31 r. p.n.e. pod Akcjum nastąpił rozpad ustroju państwa hellenistycznego, a panujące w Egipcie realia uległy zmianie⁸². Państwo zostało w pełni podporządkowane władzy rzymskiej i z sojuszniczego królestwa zdegradowane do roli prowincji Imperium Rzymskiego. Choć dotychczas Rzym nie ingerował zbyt w wewnętrzne sprawy prowincji, to tym razem było inaczej ze względu na trudności związane z podporządkowaniem sobie ich mieszkańców, w szczególności aleksandryczyków⁸³.

Egipt został faktycznie zdobyty, dopiero gdy Oktawianowi udało się zająć stolicę państwa. Władzę królewską sprawowaną dotąd przez macedońską dynastię zastąpiono władzą prefektów, którzy byli wybierani spośród rzymskich urzędników ze stanu ekwickiego⁸⁴.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 300–301.

⁷⁵ R. Nakonieczny, *Alexandria Judaica: wokół paradygmatu dyfuzji kulturowej*, Katowice 2013, s. 103.

⁷⁶ L.H. Feldman, *Jew and Gentile...*, s. 63.

⁷⁷ V.A. Tcherikover, *Hellenistic Civilization...*, s. 302.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 303.

⁸⁰ Kleopatra VII Filopator – ostatnia przedstawicielka dynastii ptolemejskiej zasiadająca na tronie w latach 51–30 p.n.e.

⁸¹ Marek Antoniusz – wódz i polityk rzymski w latach 61–30 p.n.e., jeden z triumwirów roku 44 i 38 p.n.e.

⁸² *Historia i kultura krajów biblijnych...*, s. 49.

⁸³ V.A. Tcherikover, *The Decline of the Jewish Diaspora in Egypt in the Roman Period*, „The Journal of Jewish Studies” 1963, vol. 14, no. 1–4, s. 2.

⁸⁴ M. Sartre, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e.–235 r. p.n.e.)*, tłum. S. Rościcki, Wrocław 1997, s. 21–22.

Prefekta wyznaczał cesarz⁸⁵. Do najwyższych urzędników w tym kraju należeli teraz: doradca prawny, szef „prywatnego rachunku” cesarza, a także główny kapłan, pod którego pieczę były wszystkie świątynie w kraju⁸⁶. Czterech epistrategów stało na czele czterech okręgów, na które podzielono Egipt⁸⁷. W państwie działali też wąsko wyspecjalizowani urzędnicy rzymscy, jak choćby prokuratorzy, odpowiedzialni za kierowanie m.in. dużymi instytucjami kulturalnymi, takimi jak Biblioteka Aleksandryjska czy Muzejon⁸⁸.

Zmiany zaszły także w ustroju administracyjnym. Wprowadzony system przypominał zarządzanie w polis, choć pozbawiono go instytucji, takich jak zgromadzenia czy rady miejskie, prawdopodobnie w obawie przed zbyt wielkim wpływem elit miejskich na politykę państwa i na społeczeństwo⁸⁹. Podstawą urzędniczego działania było określanie zakresu liturgii⁹⁰. Odtąd w państwie zaczęła obowiązywać również inna hierarchia społeczna, w której obywatele rzymscy zajęli miejsce uprzywilejowanych Greków. Na niższych poziomach znaleźli się obywatele greckich polis w Egipcie, *ordo* (stan) metropolitów⁹¹, i w końcu warstwa chłopów i rzemieślników⁹². Zmianie uległa także sytuacja Żydów, których pozbawiono uprzywilejowanej pozycji i zrównano ze zwykłymi mieszkańcami Egiptu. Taki stan rzeczy wynikał z braku obywatelstwa tej społeczności. Żydzi nie mogli się nazwać obywatelami choćby polis, w której mieszkali⁹³. Z pism Filona dowiadujemy się jednak, że Oktawian August w 11 r. n.e., gdy umarł etnarcha Żydów z Aleksandrii⁹⁴, ustanowił dla nich senat, nie przeszkadzając w wyborze następcy⁹⁵. Przekaz Filona dowodzi, że gminą żydowską w Aleksandrii zarządzał w imieniu rzymskim etnarcha z pomocą archontów⁹⁶.

System wprowadzony za panowania Oktawiana przetrwał aż do III w. n.e., tj. do reform Dioklecjana. W państwie stacjonowały rzymskie legiony (początkowo trzy, później dwa)⁹⁷, jednak pomimo tego w stolicy wybuchały zamieszki i tumulty. Przykładem może być pogrom Żydów opisany przez Filona z Aleksandrii⁹⁸, czy też wydarzenia za panowa-

⁸⁵ A. Łukasiewicz, *Aleksandria i Rzym* [w:] *Studia i materiały archeologiczne*, Warszawa 1992, s. 61.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 456.

⁸⁷ B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia...*, t. 2, s. 231.

⁸⁸ M. Sartre, *Wschód rzymski...*, s. 456.

⁸⁹ B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia...*, t. 3, s. 231.

⁹⁰ Liturgia – obowiązek pracy fizycznej bez wynagrodzenia dla najniżej uplasowanych osób, a także służba na rzecz państwa z ponoszeniem wszelkich związanych z tym kosztów (w przypadku bogatszych i wyżej sytuowanych osób), zob. A. Łukasiewicz, *Egipt...*, s. 275.

⁹¹ Członkowie elity metropolii, głównie greckojęzycznych.

⁹² B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia...*, t. 3, s. 232.

⁹³ V.A. Tcherikover, *The Decline...*, s. 4.

⁹⁴ Etnarcha (władca ludu) – tytuł określający monarchę o niższej pozycji od króla, za czasów rzymskich – od cesarza.

⁹⁵ G. Ricciotti, *Dzieje Izraela...*, s. 600.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ M. Sartre, *Wschód rzymski...*, s. 455.

⁹⁸ Zob. Filon z Aleksandrii, *Flakkus: pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*, wpraw., przekł., koment. E. Osek, Kraków 2012.

nia cesarza Karakalli, kiedy podczas brutalnej pacyfikacji miasto zostało zrujnowane⁹⁹. Do największego pogromu doszło jednak w latach 115–117 n.e.¹⁰⁰, gdy w kilku miastach od Egiptu po Syrię Rzymianie likwidowali ogniska zbuntowanych Żydów. W Egipcie miało ich wtedy zginąć około 50 tys.¹⁰¹, a w Cezarei około 20 tys. Żydowska rebelia miała miejsce także w Filadelfii, Pelli, Scytapolis, Samarii, Ptolemaidzie i Askalonie, co w efekcie w drastyczny sposób zaogniło relacje Żydów z ich sąsiadami w strefie dawnych monarchii hellenistycznych¹⁰².

Na zakończenie należy podsumować przedstawione fakty stwierdzeniem, że faktycznie nigdy nie doszło do całkowitej hellenizacji, czy też romanizacji Żydów aleksandryjskich. Choć dziś wiadomo, że diaspora egipska posługiwała się językiem innym niż aramejski, czytała Stary Testament przetłumaczony na język grecki i sama tworzyła literaturę w owym języku, to był to pewnego rodzaju sposób na zachowanie swojej odrębności. Izraelici nigdy nie zaprzestali kultuwowania swojej religii i nigdy do końca nie zasymilowali się ze społecznością, wśród której żyli i której stanowili nieodłączny element. Między innymi dzięki swojej wyjątkowości gmina żydowska w Aleksandrii od samego początku stanowiła często podporę dla władzy królewskiej. Dowodzi to, że Żydzi aleksandryjscy, którzy tak licznie zamieszkiwali nową stolicę Egiptu, mieli znaczący wpływ na jej życie polityczne i kulturalne.

Słowa kluczowe: Egipt, gmina żydowska w Aleksandrii, Ptolemeusze, Żydzi

Summary

Jewish Community in Ptolemaic Alexandria

The aim of this work is to show the history of Jewish community living in Alexandria during Ptolemaic period. At the beginning the article describes when Alexandria was founded and how many inhabitants were living there. Secondly, it shows when and why the Israelites came to Egypt and what the relations between them and the pharaohs were. Subsequently, the article describes the main problem of the history and position of Jewish community in this polis. Moreover, there is information concerning the town district the Jewish inhabitants lived in and what their relations with Greeks and Egyptians were like. At the end of the article there is a description of what happened with the Jews when Egypt became a province of the Roman Empire.

⁹⁹ A. Łukaszewicz, *Aleksandria...*, s. 72.

¹⁰⁰ Wojna Kwietusa – powstanie, które wybuchło pod panowaniem cesarza Trajana, prawdopodobnie sprovokowane konfliktem pomiędzy Żydami a aleksandryjskimi Grekami.

¹⁰¹ A. Łukaszewicz, *Egipt...*, s. 309–315.

¹⁰² G. Ricciotti, *Dzieje Izraela...*, s. 816.